

ПИТАННЯ ТРУДОВОГО ПРАВА

УДК 349.2

Т. Занфірова, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри трудового, земельного та господарського права Інституту права імені Володимира Сташиса Класичного приватного університету, м. Запоріжжя

Аксіологічні, онтологічні та гносеологічні засади норм трудового права: проблема взаємозв'язку

За досить поширеною в науковій літературі класифікацією цінностей поділяються на матеріальні (які існують у формі речей: одяг, продукти харчування, техніка, храми, картини) і духовні (моральні, релігійні, художні, політичні та ін.). Однак такий поділ не враховує того, що у продуктах людської діяльності, яким є в тому числі й правова система, матеріальне та духовне, аксіологічне, пізнавальне (гносеологічне) і буттєве (онтологічне) взаємно перетинаються й чітко розмежувати їх неможливо.

Наприклад, нелегко зарахувати безпеку робочого місця до матеріальних чи духовних цінностей. Правильніше було б, напевне, говорити про цінності, які задовольняють матеріальні й духовні потреби. Однак і це розмежування не вичерпує проблеми, адже куди віднести такі цінності, як задоволеність працею, соціальна захищеність праці? Тому, крім цінностей, які задовольняють матеріальні й духовні потреби, виокремлюють психічні та соціальні цінності, які задовольняють відповідні потреби.

Так, переживання радості, щастя, душевного комфорту, яких людина прагне і які цінує, не належать ні до духовної, ні до матеріальної сфери. Вони є душевними, а не духовними цінностями. Соціальні потреби також задовольняються певними інституціональними цінностями, такими як: соціальна захищеність, зайнятість, громадянське суспільство, держава, церква, профспілка, партія тощо. Їх також не можна однозначно кваліфікувати як матеріальні чи духовні цінності. Однак на побутовому рівні цілком достатнім є поділ цінностей на матеріальні й духовні.

При цьому матеріальними цінностями (їх іноді називають благами) вважають економічні, технічні та вітальні (стан здоров'я, екології) цінності, які задовольняють тілесне буття людини, а духовними — релігійні (святість), моральні (добро), естетичні (прекрасне), правові (справедливість), філософські (істина), політичні (благо суспільства) цінності, які роблять буття людини людським, гарантують її існування як духовної істоти.

У трудовому праві людина, як відомо, вступає в різноманітні відносини зі світом праці як більш-менш вільної чи примусової діяльності. Вона пізнає, оцінює та практично перетворює його через цю діяльність. Оцінне ставлення людини до світу трудового права вивчає *аксіологія трудового права*, або ж *теорія трудових цінностей*.

Проблематику методологічних, ціннісно-регулятивних, нормативно-етичних засад філософсько-правового осмислення трудових правовідносин досліджували представники різних методологій: як релігійно-етичного та політико-ідеологічного, так і філософсько-правового походження. Праці нижчезазначених дослідників, відомих філософів і юристів умовно можна поділити на п'ять груп за критерієм їхньої спрямованості.

1. Узагальнювальні праці теоретико-правової спрямованості в галузі трудового права, в яких визначено вектори еволюції права як соціальної нормативної системи на засадах методології юридичного позитивізму та нормативно-догматичної парадигми теоретизування, а також методологічних засад дослідження трудових правовідносин з погляду догматично-аксіоматичних умопобудов позитивістського стибу в руслі конкуренції між нормативно-догматичним і філософсько-правовим дискурсами в теорії права, теорії трудового права та нормотворчій практиці (М. Г. Александров, С. С. Алексєєв, Б. К. Бегічев, Е. З. Бекбаєв, Н. Б. Болотіна, К. М. Варшавський, Ю. Г. Вдовіна, О. Б. Венгеров, І. С. Войтинський, О. С. Іоффе, І. Я. Кисельов, О. Е. Лейст, О. М. Ярошенко та ін.).

2. Праці в галузі філософії права, філософії мови та соціальної філософії, автори яких торкалися осмислення методологічних засад трудових правовідносин побічно, крізь призму інших загальнофілософських категорій та історико-правових концепцій, а також дискурсивної семантики засадничих категорій філософії права, встановлюючи зв'язок між такими правовими категоріями, як: «правовідносини», «правові норми», «справедливість», «позитивне», «природне» тощо (В. С. Бігун, Л. Вітгенштейн, М. І. Грекова, Л. Г. Грінберг, Г. Гроцій,

І. О. Джохідзе, Н. І. Дивеева, Н. І. Дубіна, В. Я. Єльмєєв, І. А. Ісаєв, М. Кастельс, Р. Кастель, І. І. Кальной, Д. О. Керімов, С. Ф. Кечек'ян, А. А. Козловський, М. Г. Марчук, В. В. Миронов, М. І. Михальченко, Л. М. Сіднев та ін.).

3. Праці в галузі філософії права та соціальної філософії, а також ідеологічних аксіологій, автори яких розробляють категорії трудового права в руслі контраверсійності юридичного позитивізму та природного права, впроваджуючи на місці «скасованого» позитивізму позитивізм нового зразка на оновлених ідеологічних засадах, а також проблем інтелектуальної конкуренції позитивістських концепцій, що набуває форми первісної критики тієї чи іншої концепції на природно-правових засадах (різних форм етицизму та соціологізму) з переростанням дискурсу в ту чи іншу форму нормативної догматики в міру його перетворення на державну ідеологію й стратегію нормотворення в галузі трудового права (М. Альбер, В. Г. Воронкова, М. О. Гнилицька, М. Дімін, С. М. Захарцев, С. С. Іванов, О. І. Ковлер, М. М. Коркунов, О. Є. Костюченко, В. Кривов, В. І. Ленін, В. П. Литвинов-Фалінський, О. М. Лушніков, К. Маркс, Є. Сищикова, Л. С. Таль, В. О. Таран та ін.).

4. Праці в галузі синергетичної методології, які дають змогу здійснити синтез позитивістсько-аналітичних (формально-догматичних) та етико-соціальних засад інтерпретації трудового права як синергійної системи, а трудових правовідносин — як елементів цієї синергійної системи, що дає можливість осмислювати трудове право з погляду появи нелінійних форм інституалізації трудових правовідносин, а також способів самоорганізованої взаємодії у сфері праці, яка утворюється в мультидетермінованому середовищі інформаційного суспільства (Є. М. Князева, Т. М. Михайлова, С. О. Подолинський, М. В. Піддубний, С. С. Сливка, О. М. Шкуркін, В. В. Шишкін, Г. Хакен та ін.).

5. Праці в галузі історії права й історії філософії, що дають змогу здійснювати генетичну реконструкцію відповідних методологій на відповідних етапах історичного розвитку суспільства й встановлювати відповідності або невідповідності методологічної рефлексії трудових правовідносин у зв'язку з розвитком соціогуманітарної думки на тих чи інших фазах розвитку суспільства (М. О. Абрамов, Ю. О. Агафонов, В. Ф. Асмус, Т. Брендлер, Л. С. Васильєв, С. В. Вішновецька, О. Ю. Владимирська, Т. З. Герасимів, Б. Д. Греков, О. М. Гуревич, М. М. Гуренко-Вайцман, С. М. Захарцев, І. О. Ісаєв, Н. В. Мотрошилова, С. О. Муромцев та ін.).

Аксіологія трудового права (від грец. «цінність, вчення») — це філософсько-правова дисципліна, суброзділ філософії трудового права, що вивчає сутність, типи й функції цінностей трудового права в різних правових системах сучасності, а також моделі їх ієрархізації та регулятивний вплив на різні сфери суспільного життя через правову систему.

В українській мові синонімічним терміну «цінність» є термін «вартість». Кожній сфері буття людини відповідають певні цінності та їх ієрархії. Трудове право як галузь публічного права виконує щодо цінностей щонайменше три функції:

а) визначає деонтологічний статус тієї чи іншої цінності (адже встановлювати онтологічний статус з погляду права ірреально);

б) визначає формальну ієрархізованість цих цінностей на рівні будови галузі права (передусім через співвідношення правових інститутів та норм);

в) встановлює нормативно-практичну значущість цінностей трудового права через визначення санкцій при порушенні норм права, що здійснюють охорону тих чи інших цінностей.

Трудове право позитивно санкціонує (легітимує) цінності (напр., свободу праці й безпеку умов праці) і негативно санкціонує (делегітимує) антицінності (напр., торгівлю людьми), що відповідають як аксіологічні антиподи різним цінностям та ціннісним ієрархіям. Водночас ті самі цінності, які легітимуються через трудове право, мають і онтологічний рівень, оскільки залежать від способу буття та сфери діяльності й включені в життєвий процес.

Вітально-органічними та психічними цінностями є здоровий стан організму й психіки (біологічні, вітальні цінності, відчуття безпеки, комфорту, гідності тощо), а їх антиподом (антицінностями) — хвороби та дисфункційні психічні стани (переживання смутку, нещастя, горя внаслідок порушень норм трудового права, що впливають із різноманітних деліктів, проступків, злочинів).

Соціальними цінностями є зайнятість населення, соціальна солідарність, трудова безпека. Їм протистоять такі антицінності, як: безробіття, соціальні катаклізми, антагонізми, війни, які негативно санкціонуються трудовим правом.

До духовних цінностей належать найвищі ідеали людства (добро, прекрасне, істина, свобода, справедливість) і предмети культури, в яких вони об'єктивувались (художні твори, релігійні, моральні та юридичні системи, наукові теорії). Їх антиподами-антицінностями є зло, неістина (брехня), потворне, несправедливість і явища, в яких вони втілились.

Усі ці феномени робить цінностями певне їх відношення до людини, оскільки вони спрямовані на її благо, на її утвердження в житті. Саме в цьому полягає основна особливість цінності.

Правові системи сучасності з погляду їх ціннісної будови різняться не тим, які ціннісні універсалиї входять до їх складу, а тим, яким чином вони ієрархізовані.

Аксіологія трудового права ґрунтується на тому, що цінності можуть ієрархізуватись у праві, виходячи з будови аксіосфери певного суспільства. Аксіосфера суспільства побудована як відповідна субпідрядність регулятивних систем: від вищого ступеня генералізованості до нижчого.

Цінність у трудовому праві — феномен, значення якого може розкриватись у суб'єктивному та об'єктивному аспектах. В об'єктивному аспекті трудоправа цінність є благом для людини, спрямованим на утвердження її в бутті, реалізацію її творчих можливостей. Однак таке визначення розкриває лише один аспект цінностей — об'єктивістський. Воно не бере до уваги суб'єкта, його свідомість. За цим визначенням, напр., безпека робочого місця, захист здоров'я є цінностями, незалежно від того, усвідомлює це людина чи ні.

У суб'єктивному аспекті трудоправа цінність залежить від свідомості суб'єкта, оскільки нею вважають лише те, що суб'єкт цінує, чому надає значення у сфері трудової діяльності. Справді, можна вважати, що право на працю, вільний вибір праці, свободу від свавілля роботодавця є цінностями, оскільки люди (суб'єкти) надають їм такого значення, вільно їх вибирають з-поміж інших з огляду на конкретні їх переваги. Тому із суб'єктивної позиції цінністю є все, що люди обирають, чому свідомо віддають перевагу.

Аксіологія трудового права виходить із того, що об'єктивна ієрархізованість ціннісної сфери (аксіосфери) у трудовому праві може загалом не збігатися (і частіше не збігається) із суб'єктивною ієрархізованістю цінностей. Більше того, такий збіг суб'єктивної та об'єктивної ієрархізованості є радше гіпотетичним і «лабораторним» станом для будь-якого суспільства.

Залежно від розуміння природи, сутності цінностей в аксіології, онтології та гносеології трудового права вибудовувалися об'єктивістські (субстанціалістські) і суб'єктивістські (релятивістські) концепції цінностей та їх ієрархій.

Об'єктивістські (субстанціалістські) концепції зацентовані на тому, що трудові цінності існують об'єктивно, незалежно від свідомості й волі суб'єкта, а він може лише правильно чи неправильно оцінювати, використовувати їх (*суб'єкт у цих концепціях не є продуцентом трудових цінностей, а скоріше їх споживачем, реципієнтом і репродуцентом*).

Суб'єктивістські (релятивістські) концепції зацентовані на тому, що трудові цінності конституюють (створять) суб'єкти, а отже, не існує ніяких ціннісних об'єктивацій, зовнішніх щодо ціннісного конструювання суб'єктів, які є еталонними продуцентами у сфері трудового права.

Визнання та сприйняття трудових цінностей з об'єктивістських позицій пов'язане зі з'ясуванням суб'єкта-першопродуцента або ж макросистеми, через яку набувають значення певні феномени. Прихильники цієї позиції вважають, що джерелом цінностей є Бог, природа, культура (історія). Так, представники таких філософських напрямів, як об'єктивний ідеалізм, неотомізм, феноменологія, доводили, що саме певна шкала цінностей задана людині як факт, а їй потрібно лише адекватно пізнати її і не відхилитись від неї, тобто відображати й відтворювати.

Об'єктивістський об'єктивізм (субстанціалізм) в аксіології трудового права має два базових піднапрями залежно від розуміння сутності першооснови: *матеріалістичний об'єктивізм (субстанціалізм)* та *ідеалістичний об'єктивізм (субстанціалізм)*.

Матеріалістичний об'єктивізм (субстанціалізм) передбачає виведення цінностей трудового права та їх ціннісних ієрархій з певних об'єктивовано-матеріалізованих систем, онтологічний статус яких пов'язаний з їх репрезентованістю на рівні сприйняття та мислення як певних констант.

Ідеалістичний об'єктивізм (субстанціалізм) передбачає виведення цінностей трудового права та ціннісних ієрархій з певної нерепрезентативної на рівні сприйняття реальності, онтологічний статус якої визначає непідвладність її лінійним закономірностям і детермінації.

Представники матеріалізму виводили цінності з природи, оскільки, на їх думку, природа речей і природа людини зумовлюють те, що деякі речі мають цінність для людини. На основі аксіології об'єктивізму у філософії трудового права Нового часу була сформульована концепція природних трудових прав людини, яка задекларувала основні цінності буржуазного суспільства (право на життя, свободу, результа-

ти власної праці), хоча ідеалісти виводили ці права від Бога, а матеріалісти — з природи. Ця концепція є яскравим виявом об'єктивізму в аксіології трудового права. Вона проголошує природні права вічними, незмінними, незалежними від свідомості людини, волі законодавців.

Деяко м'якший варіант об'єктивізму репрезентують представники культурно-історичного напрямку, які вважають, що цінності є продуктом культури та історії. На їхню думку, цінності (точніше те, що пізніше стали розглядати як цінності) формуються в певних культурно-історичних умовах. Вони не є вічними й незмінними, однак стосовно свідомості окремого індивіда набувають об'єктивного характеру.

Наприклад, вартість товару, хоч він і є продуктом свідомої діяльності людини, не залежить від її свідомості, а визначається дією економічних законів. Вона не є незмінною, і в різний час має різну величину. В історії філософії ця позиція відома як історизм — концепція, згідно з якою явища культури існують у своєму об'єктивному розвитку, незалежно від волі та свідомості людини. Таких поглядів дотримувалися Г. В. Ф. Гегель, К. Маркс, В. Дільтей, К. Мангейм та ін.

Методологічні засади обох концепцій (природних прав та історизму) мають сильні й слабкі сторони. Так, ґрунтуючись на концепції природних прав, вдалося подолати суперечність, перед якою опинилася німецька юстиція після Другої світової війни. Безперечно, несправедливість і нелюдяність фашистських законів була для неї очевидною.

Однак, згідно із золотим правилом юстиції, закон не має зворотної сили, що закривало б шлях до поновлення справедливості, реабілітації жертв фашизму й відшкодування заподіяних їм збитків. Для подолання цієї суперечності німецький філософ права Г. Радбрух використав концепцію природного права людини, доводячи, що фашистські закони на час їх прийняття не були правовими, бо не відповідали правам людини. Тому всі присуди, що ґрунтувались на них, підлягають перегляду.

Концепцію прав людини, яка ґрунтується на природному праві, визнала ООН, а визнання її світовим співтовариством підірвало засади тоталітаризму в колишньому СРСР, відіграло не останню роль у його розпаді.

Однак абсолютизація природних прав є теоретично безпідставною й практично небезпечною. Адже ця концепція, зародившись у Західній Європі, відповідає духу та стилю життя цієї культурної ойкумени. З нею не цілком узгоджуються інші культури, з яких складається сучасний світ (мусульманська, індійська, китайська). Нав'язувати силою її цінності (СРСР — Афганістану, США — Іраку) — значить свідомо провокувати

конфлікт. У сучасних умовах концепція природного права може бути аксіологічною складовою *ідеології глобалізму*, який є далеко неоднозначним явищем. Саме тому він поширюється через протистояння зі своїм антиподом-конкурентом — *етніцизмом (етноцентризмом)*, в якому цінності американської цивілізації проголошуються як далеко неуніверсальні.

Визнання та сприйняття цінностей із суб'єктивістських позицій пов'язане з визначенням психічної функції, від якої є похідними відповідні цінності. Цими психічними функціями є знаменита «золота триада» Августина: розум, воля й почуття (афект). У зв'язку із цим в аксіологічному суб'єктивізмі можна розрізнити аксіологічний раціоналізм, аксіологічний волюнтаризм та аксіологічний афектуалізм.

Позиції суб'єктивізму дотримується, насамперед, психологізм — течія, представники якої визначають трудові цінності через психічні стани суб'єкта. Як відомо, ще софісти проголосили людину, взяту на рівні психічних інтересів, мірилом усіх речей (цінностей) — корисного, справедливого тощо. Найвпливовішою серед сучасних психологістів є концепція засновника прагматизму, американського філософа Чарльза-Саундерса Пірса, який розглядав цінність як те, що задовольняє потребу людини. Однак такий погляд поділяють далеко не всі філософи.

Контраргументи щодо позиції психологізму в аксіології випливають із того простого постулату, що імперативний (загальнозобов'язувальний) характер моральних і правових норм не можна вивести з фактів. Люди є різними, тому один і той самий факт може в когось викликати почуття жалю, у когось — зловтіхи, а когось залишити байдужими. Отже, на основі переживань (почуттів) не можна вивести одну для всіх людей моральну норму. *З іншого боку, якщо психологізм спирається на раціоналізм та волюнтаризм, то їх поєднання дає можливість створювати й упроваджувати норми права та моралі.*

На відміну від представників афектуалізму, І. Кант та неокантіанці, які становлять синтез раціоналізму і волюнтаризму в аксіології, суб'єктом вважають трансцендентальну свідомість — свідомість, взятую під кутом зору найзагальніших закономірностей її функціонування (не конкретну свідомість, а свідомість узагалі). Концепція цінностей неокантіанців — німецьких філософів В. Віндельбанда і Г. Ріккєрта — ґрунтується на кантівському розмежуванні наявного буття («суцього») і належного (того, що повинно бути). Лейтмотивом неокантіанської концепції є твердження, що із суцього (наявного буття) не можна вивести належного, тобто з того, що є, не можна вивести те, що повинно бути (з онтологічного — деонтологічне).

Цінності, за переконаннями неокантіанців, мають ідеальне буття, вони утворюють своєрідну сферу цінностей, яка не залежить ні від реального буття, ні від реального суб'єкта, а існує тільки для трансцендентального суб'єкта. Наприклад, людина визнає існування ідеалів, моральних і правових норм, але не вважає їх залежними від конкретної людини чи фактичних обставин. Отже, правове й моральне існують як контрфактичне та трансцендентальне.

Близькою до неокантіанської є феноменологічна концепція цінностей, яка хоч і є прихильною до психологізму, проте відстоює незмінний характер цінностей з опорою на математичний раціоналізм. Один з її представників — німецький філософ Е. Гуссерль і його послідовники — доводили, що цінності конститууються (створяться) трансцендентальним суб'єктом, але вони утворюють самостійну сферу цінностей, яка набуває об'єктивного характеру. Як і математичні предмети, цінності мають вічний і незмінний характер (у цьому їх позиція близька до об'єктивного ідеалізму).

Те, що одну й ту саму цінність у різні часи тлумачать по-різному, на думку феноменологів, не заперечує її незмінного й вічного характеру. Це є лише суб'єктивними розуміннями, яких може бути багато, об'єктивної цінності. У такий спосіб феноменологія намагається примирити психологізм (позиція щодо мінливості цінностей) й аксіологічний субстанціалізм (твердження про їх вічний і незмінний характер).

Як стає очевидним, у філософії загалом і у філософії права та філософії трудового права, зокрема, немає єдиного розуміння цінностей і способу їх буття. Це зумовлено як розмаїттям філософських концепцій, так і складністю самого предмета дослідження.

Людина, яка прямо чи опосередковано визначає цінності, є складною й суперечливою біосоціономорфною істотою: вона поєднує та інтегрує в собі тріаду начал: біологічне, соціальне, духовне. Саме тому цінності мають потрійне походження: безсвідомо-досвідоме, надсвідоме і свідомісне. Цінності можуть бути і тваринно-детермінованими, коли людина скеровується почуттями, і соціально-детермінованими, коли керується соціальними цензурними регулятивами та духовністю, і свідомісно-детермінованими, коли в конструюванні цінностей бере участь розум. У цьому виявляється єдність аксіологічного, гносеологічного й онтологічного в цінностях трудового права.

Вона і свідомо вибирає цінності, і поставлена самою природою в ціннісне відношення до певних речей. Вона є і матеріальною істотою,

для якої, наприклад, повітря, вода є базовими цінностями, які забезпечують її існування, водночас вона є і соціальною, і духовною істотою, яка через утвердження вищих (трансцендентних) цінностей підноситься над тваринним буттям.

Залежно від розуміння природи, сутності цінностей у юридичній аксіології вибудовувалися об'єктивістські (субстанціалістські) і суб'єктивістські (релятивістські) методології цінностей та їх ієрархій. При цьому субстанціалізм у визначенні наповненості та ієрархізованості правових норм тяжіє до раціоналізму й волюнтаризму, тоді як релятивізм — до афектуалізму. На підставі цього можна зробити висновок про те, що міра експліцитності того чи іншого джерела права в правовій системі визначена тим сегментом аксіосфери (релігією, політикою, ідеологією), який задає спосіб прописування правових норм і переважання в правовій системі одного з двох формоелементів: *нормативного* (власне правової норми, поданої, як правило, у формалізованому і структурованому вигляді в законі та інших генералізованих джерелах права) і *доксального* (поданого як корпус думок відповідних вторинних щодо законодавця суб'єктів правозастосування щодо того, що саме слід вважати правом). Переважання нормативного формоелементу дає на виході конституціоналізм, публічність, демократичність, експліцитність правових норм, тобто *правовий раціоналізм*; переважання доксального формоелементу дає суперечливість, взаємонакладання норм, дискусії з приводу змісту правових норм, непрозорість нормотворення та переважання суб'єктивного чинника в правозастосуванні, розвиненої дискреційності, що дає на виході *правовий децизіонізм*.

Занфірова Т. Аксеологические, онтологические и гносеологические основы норм трудового права: проблема взаимосвязи

Статья посвящена исследованию соотношения аксиологических, онтологических и гносеологических составляющих норм трудового права в разных парадигмах философии трудового права.

Ключевые слова: аксиология трудового права, ценность трудового права, иерархия ценностей, субстанциализм, релятивизм.

Zanfirova T. Axiologicsi, ontological principles and norms epistemological employment law: the problematic links

The article is devoted to the relations between axiologic, ontologic and gnoseologic parts of labor-law-norm on different paradigms labor-law-philosophie

Keywords: axiologie of labor-law, labor-law value, value-hierarchy, substantialism, relativism.